

rezultate inostranih historiografija. U tom pogledu ova knjiga ima vrijednost više jer ona ne samo da predstavlja viđenje hrvatskih udžbenika iz pozicije stranog istraživača već i u konceptualno-metodološkom segmentu donosi inovativna rješenja. Dodatnu vrijednost knjige podiže njena grafička opremljenost koja s nekolicinom *geografskih karata* koje prikazuju državno-politička kretanja na prostoru zapadnog Balkana tokom XX stoljeća te *šematskim prikazima* državnih školskih sistema i *fotografijama* preuzetim iz korištenih udžbenika historije znatno olakšavaju čitaocu kontekstualiziranje glavnog teksta.

Monografija Stefana Petrunčara *Pisati*

povijest iznova. Hrvatski udžbenici povijesti 1918.-2004. godine još je jedno pažnje vrijedno izdanje biblioteke *Pitanja i kontroverze* Izdavačke kuće "Srednja Europa" iz Zagreba koje na originalan način prati evoluciju kontroverznih tema hrvatske prošlosti. Ono je u metodološkom i sadržajnom smislu korisno štivo za sve čija je profesionalna orijentacija okrenuta ka izučavanju prošlosti ili pisanju udžbenika. Prvima je zanimljiva zbog analize kolektivnog sjećanja na kontroverzne teme iz hrvatske prošlosti, a posljednjima pouka kako što manje podleći političko-društvenim uticajima ■

Sanja Gladanac

Šaćir Filandra, *Bošnjaci nakon socijalizma. O bošnjačkom identitetu u postjugoslavenskom dobu*. Sarajevo - Zagreb: BZK „Preporod“ Sarajevo - Synopsis Zagreb, 463 str.

Razmatrajući odnos religije i identiteta na Kosovu, Ger Duijzings zaključuje da su nasilje i egzistencijalna nesigurnost bili važni pokretački procesi mijenjanja identiteta na Balkanu. Upravo su nasilje kroz rat i egzistencijalna nesigurnost kao posljedica teške političke i ekonomske situacije dvije osnovne karakteristike bosanskohercegovačke povijesti u postjugoslavenskom periodu. Pitanje identiteta dobija sve značajnije mjesto u nauci, te smo u posljednjih godinu dana dobili tri značajne studije o ovom pitanju u Bosni i Hercegovini. Tu mislimo na dvotomni zbornik radova *Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju* te knjigu Dženite Sarač-Rujanac *Odnos vjerskog i na-*

cionalnog u identitetu Bošnjaka 1980-1990 (obje knjige u izdanju Instituta za istoriju u Sarajevu). Posljednja u nizu jeste knjiga Šaćira Filandre, *Bošnjaci nakon socijalizma*. Knjiga je, prema riječima autora, nastajala dugi niz godina, a sam autor bio je svjedok i sudionik mnogih događaja. Tako je knjiga rezultat vjernog praćenja događaja, njihovog kontekstualiziranja i kritičkog proučavanja. Involviranost u događaje donosi autoru prednost boljeg uvida, ali i uvijek prisutnu opasnost subjektivnog sagledavanja.

U prvom dijelu knjige (*Islamska zajednica u raspadu Jugoslavije*, str. 11-131) autor, polazeći od *Pokreta imama* koji se

javlja 1988, prati Islamsku zajednicu u vremenu raspada Jugoslavije i promjene državnopravnog okvira. U tom kontekstu autor sagledava i sve promjene kroz koje je prolazila i sama Islamska zajednica, koje će kulminirati Obnoviteljskim saborom Islamske zajednice Bosne i Hercegovine 1993. godine. Pokret imama autor sagledava kao nastanak jedne nove opozicije *prorežimskoj* struji unutar same Islamske zajednice koji je imao potrebne preduvjete (koherentnost grupe, nezavisnost od režima) da preuzme ulogu kreatora (nacionalnog) identiteta Bošnjaka. Kako je Islamska zajednica, zbog nepostojanja drugih nacionalnih institucija, sve više popunjavala tu prazninu usmjeravajući svoje djelovanje od vjerskog ka nacionalnom, pokret imama dobija na važnosti. Grupa okupljena oko pokreta imama preuzela je sve važnije funkcije već na početku 1990-ih, a u novim okolnostima zalagala se za neutralno pozicioniranje Islamske zajednice u kontekstu formiranja višepartijskog sistema u Jugoslaviji. Druga grupa, bliska Stranci demokratske akcije, odigrala je ključnu ulogu u svojevrsnom puču prilikom Obnoviteljskog sabora Islamske zajednice Bosne i Hercegovine. Zahvaljujući podršci SDA i Alije Izetbegovića, konačnu premoć odnijela je ova druga grupa. Autor nastoji *Pokret imama* prikazati kao temeljnu odrednicu promjena kroz koje je prolazila Islamska zajednica. Konačnom pobjedom, idejom o savezu režima i Islamske zajednice i kadrovskim rješenjima, grupe koja je bila u opoziciji u odnosu na Pokret imama uviđa se da je taj pokret, ipak, imao manji utjecaj na cjelokupni razvoj Islamske zajednice u postjugoslavenskom periodu. Kada se sagleda krajnji ishod Pokreta imama, jasno je da je njegov značaj mnogo manji, pri čemu ne treba isključiti ni neke

druge opcije o karakteru tog pokreta.

U drugom dijelu (*Muslimani ili Bošnjaci: pitanje imena*, str. 131-199) autor razmatra pitanje promjene nominacije Muslimana. Proces renominacije počeo je već 1990, a usvajanje novog imena okončano je na Drugom bošnjačkom saboru septembra 1993. godine. Promjenu nacionalne nominacije priječila su dva osnovna faktora. Prvi su predstavljali oni intelektualci i dijelovi komunističkog sistema koji su se krajem 1960-ih izborili za nacionalnu nominaciju Muslimani. Drugi razlog je čisto praktični, a to je blizina popisa stanovništva 1991, te se smatralo kako bi promjena imena unižela nepotrebnu konfuziju. Nakon otpočinjanja ratnih dešavanja i agresije na Bosnu i Hercegovinu stvoreni su svi potrebni preduvjeti da dođe do promjene imena i punog prihvatanja novousvojenog imena od strane naroda. Tako su u ovom procesu glavnu ulogu odigrale vanjske, a ne unutrašnje prilike.

Šaćir Filandra naciju posmatra onako kako je definiše Anthony Smith, pri čemu [...] *jačanje kolektivnog osjećaja MI kod Bošnjaka nije bio puki konstrukt, mada nacija nema bez nacionalističke konstrukcije, već je počivalo i na objektivnim etničkim pretpostavkama*. Tako, u osnovi odbacujući definiciju Benedicta Andersona o naciji kao *zamišljenoj zajednici*, autor razmatra i nacionalnu nominaciju Bošnjaka izvan Bosne i Hercegovine u kontekstu usvajanja novog nacionalnog imena (*Bošnjačka i muslimanska nominacija izvan BiH*, str. 199-241). Razmatrajući slučajeve nacionalne nominacije u Srbiji, Crnoj Gori (ustvari, fokusirajući se na Sandžak), te na Kosovu i u Makedoniji, autor, na osnovu popisa stanovništva, analizira prihvatanje nove nacionalne nominacije (Bošnjak) ili ostajanje pri staroj (Musliman). U tom smislu analiziraju se i određeni

razlozi i uvjeti za prihvatanje jedne od te dvije nominacije u različitim državama, pri čemu se očekuje da će doći do konačnog prihvatanja bošnjačkog nacionalnog imena. Ovdje je važno naglasiti da novo nacionalno ime predstavlja dijelom i suštinsku promjenu sadržaja nacionalnog identiteta. Odrednica Musliman bila je nešto šira, te je omogućavala uključivanje npr. makedonskih muslimana kojima je nova nacionalna nominacija strana, te je ne prihvataju.

Za razumijevanje identiteta Bošnjaka autor pokušava kritički preispitati njihov odnos prema državi (*Bošnjaci i država: Bosna cijela iz tri dijela*, str. 241-289), pri tome se posebno fokusirajući na vrijeme ratnih dešavanja. Prihvatanje građanskog, a ne nacionalnog principa dodatno je osnaženo *Platformom Predsjedništva BiH u ratnim uslovima* kao okviru za okupljanje svih patriotskih snaga. Alija Izetbegović nastojao je zadržati multinacionalni karakter vlasti, pri tome nastojeći pokazati multinacionalni karakter države i ojačati pregovaračke pozicije. Međutim, prihvatanjem pregovora s Radovanom Karadžićem i Matom Bobanom kao *istinskim predstavnicima* Srba i Hrvata, Izetbegović je sve više prihvatao princip o tri nacije kao sastavnicama Bosne i Hercegovine. Duh platforme gotovo je u potpunosti napušten i poražen tokom rata. U ratu se odigravao i prijelaz sa konfesionalnog na teritorijalizirani nacionalizam u okviru svih bosanskohercegovačkih naroda, što je [...] *ključni događaj u kolektivnom samopoimanju svih naroda i tačka pod čijim se odrazima odvijaju svi naredni događaji u Bosni i Hercegovini*. Takav princip etničke podjele zemlje privremeno je prihvaćen i kod Bošnjaka na Drugom bošnjačkom saboru u septembru 1993. godine. Autor to smatra velikom povijesnom greškom SDA i Bošnjaka, mada je pitanje koliko je takvu

odluku uvjetovalo realno ratno stanje i trenutne vojne pozicije, posebno 1993, koja se smatra najtežom ratnom godinom za Armiju RBiH. Na kraju, Dejtonski mirovni sporazum u potpunosti je prihvatio troetničku matricu unutar Bosne i Hercegovine, što se, bez skoro ikakvih izmjena, zadržalo sve do danas. Povremeno reaktualiziranje izgradnje bošnjačke nacionalne države, bez objašnjenja kako to izvesti, aktuelno je nakon rata, posebno kroz pojedine istupe reisul-uleme Mustafe ef. Cerića.

Osnovna karakteristika identiteta jeste da se on kod pojedinca, ali i grupe, izgrađuje. U tom smislu postoji nekoliko nosilaca koji učestvuju u izgradnji i konceptualizaciji tog identiteta i kod samih Bošnjaka (*Konceptualizacija identiteta: očekivanja i nosioci*, str. 289-375). U tom kontekstu autor razmatra upotrebu historije i historijskog materijala za konstruisanje savremenog bošnjačkog identiteta. I kod Bošnjaka je, kako je to svojevremeno zapisao Eric Hobsbawm, historija poslužila za kreiranje nacionalne ideologije baš kao što su makovi sirovina za heroinsku ovisnost. Pri tome je historiografija kao nauka često bila u potpunosti stavljena u službu trenutnih političkih potreba. Iako postjugoslavensku historiografiju u Bosni i Hercegovini sagledava kritički, Filandra ni sam ne odolijeva *nacionalizovanju nauke* kada konstatuje da [...] *iz pera bošnjačkih autora do najnovijeg vremena nemamo istaknutijih radova o tom periodu (srednjem vijeku, op. N. N.) a posebno ih nemamo o Crkvi bosanskoj i karakteru srednjovjekovnog bosanskog društva*. Time autor prihvata i u nauku uvodi etnonacionalnu matricu koju na dosta mjesta u knjizi kritikuje. U istom smjeru korištena je i tradicija koja je politizovana i nacionalizovana sukladno savremenim potrebama. Najkarakterističnija je *nacionalizacija* isla-

ma, koji postaje [...] *instrumentom za zado-
bijanje nacionalne svijesti*. I ne samo nacio-
nalne, islam i tradicija Bošnjaka koriste se
i za ostvarivanje svakodnevnih političkih
ciljeva od strane dijela bošnjačke političke
elite. U procesu identitetske prekompozic-
cije dolazi i do korištenja novih simbola za
izražavanje identiteta od strane Bošnjaka.
Osnovna odlika novih simbola jeste kom-
binacija vjerskih i nacionalnih, odnosno
polumjeseca i ljljana. Nova bošnjačka elita
već od početka 1990-ih uglavnom je neko-
munistička (za razliku od drugih zemalja u
okruženju), a dobrim dijelom i antikomu-
nistička, što je umnogome utjecalo na kre-
iranje bošnjačkog identiteta.

Jezik je jedan od osnovnih elemenata
(nacionalnog) identiteta (*Bosanski jezik iz-
među zaborava i obnove*, str. 375-392). Već
na popisu stanovništva 1991. najveći broj
stanovnika Bosne i Hercegovine izjasnio se
da govori bosanskim jezikom. U ratnim i
postratnim prilikama dolazi do pune stan-
dardizacije tog jezika (pravopis, gramatika
i rječnik). Ipak, osnovno sporenje vezano je
uz ime jezika, ali i uz činjenicu da li je to
nacionalni jezik Bošnjaka, ili je, kako mu se
često prebacuje, pokušaj nametanja jedin-
stvenog jezika za sve stanovnike Bosne i
Hercegovine.

Od početka 1990-ih dolazi do jačanja
uloge islama u bošnjačkom društvu, pri
čemu je posebno značajna pojava novih
vjerskih centara koji nisu bili pod pokro-
viteljsvom Islamske zajednice, nego su
joj često bili konkurenti, pri čemu se, prije
svoga, misli na *vehabijski pokret (Islami-
zacija društva?* str. 393-436). Pluralizacija
islamskog mišljenja u Bosni i Hercegovini u
postjugoslavenskom periodu za mnoge je
izazov, a i danas se traže modeli kako na taj
izazov odgovoriti. Autor smatra svako svo-
đenje bošnjačkog identiteta isključivo na

vjersku komponentu štetnim i *autoredukci-
onističkim*. U kontekstu *islamizacije društva*
jedno od pitanja koje izaziva najviše kon-
troverzi jeste pitanja vjeronauke u škola-
ma, njenog položaja, značaja i karaktera.

Jedan od oblika integriranja društva u
komunističkom sistemu bili su i nacional-
no mješoviti brakovi (*Oblici integriranja
društva*, str. 437-452). U novim okolnosti-
ma takvi brakovi su, prema autoru, izgubili
svoju ideološku ulogu, a nestajanje države
iza promovisanja takvih brakova posmatra
se kao nemogućnost njihove dalje integra-
cijske uloge. Ideja *bosanske (nad)nacije*,
kao političke, a ne etničke nacije, mogla bi
odigrati integracijsku ulogu. Međutim, ta-
kvu jednu ideju trebala bi podržati i kreirati
država, što je u slučaju Bosne i Hercego-
vine malo vjerovatno s obzirom da sadašnji
Ustav Bosne i Hercegovine, temeljen na
Dejtonskom sporazumu, promovira troet-
ničku matricu.

Na kraju (*Umjesto zaključka*, str. 453-
456), autor smatra da *Izgradnja nacije nije
niti može biti revolucionaran čin, nego je du-
gotrajan proces, tako da ni posljednji rat nije
mogao „iskovati“ bošnjačku naciju*. Pa ipak,
rat je do maksimalnih granica ubrzao taj
proces koji je već tekao.

U osnovi, pristup Šaćira Filandre u ovoj
knjizi je politološki. To se, prije svega, ogle-
da u činjenici da autor nije vršio arhivska
istraživanja. Knjiga se uglavnom temelji
na analizi objavljenih knjiga, radova i no-
vinskih tekstova. U onim slučajevima kada
se autor poziva na zvanične dokumente,
oni se uglavnom ne nalaze u arhivu i nisu
dostupni široj javnosti (nalaze se u *arhivi
autora*). Važno je, zbog provjere, ali i mo-
gućnosti za drugačije interpretacije, da ovi
dokumenti budu kopirani i pohranjeni u
neki od arhiva, te tako budu dostupni bu-
dućim istraživačima.

Druga bitna karakteristika ovog djela jeste da autor često na osnovu manjeg broja argumenata izvodi dosta široke zaključke. Kada nema dovoljno argumenata, autor nastoji interpretacijom postojećih konstruisati određeni zaključak. Tako npr., autor smatra da je SDA [...] *sve određivala i provodila* kada je u pitanju Bošnjački sabor iz 1993. godine. Međutim, i sam autor konstatuje da je prijedlog Ženevskog mirovnog sporazuma, kakav je izložio Alija Izetbegović, faktički odbijen na Bošnjačkom saboru većinom glasova. Prema autoru, jedna od najznačajnijih promjena u identitetu Bošnjaka jeste njihovo određivanje zemljom, njihovo definisanje kroz državu, a ne religiju. Taj prijelaz, prema autoru, dešava se u vrijeme prelaska [...] *s Jugoslavije na Bosnu*, tj. 1990-ih. U ovom slučaju potpuno se zanemaruje dugotrajno i uporno građenje bosanskohercegovačkog republičkog (ali ne i nacionalnog) identiteta od 1960-ih, pri čemu je Bosna i Hercegovina shvatana kao njihova *primarna* država.

Jedan značajan faktor kreiranja nacionalnog identiteta (prema Benedictu Andersonu čak presudan) jeste štampa. Nerazmatranje i kritičko nesagledavanje djelovanja štampe (posebno *Avaza*, *Ljiljana*, *Preporoda* itd.) predstavlja nedostatak ove studije. Iako svoje zaključke autor gradi na tekstovima objavljenim u ovim časopisima, izostaje bilo kakva ocjena kako i koliko su oni utjecali na kreiranje savremenog bošnjačkog identiteta. Također, autor se ne upušta u objašnjenje fenomena žala za nepostojanjem nacionalnih institucija u komunističkom periodu i njihovim masovnim osnivanjem i potpunom marginalnošću u postjugoslavenskom periodu,

pri čemu je Bošnjačka akademija nauka i umjetnosti samo posljednja u nizu. Iako je knjiga tehnički dobro uređena i opremljena imenskim registrom, nedostatak koji se primjećuje jeste nepostojanje uobičajenog popisa korištenih izvora i literature na kraju knjige.

Kako je u recenziji knjige Šaćira Filandre istakao Esad Zgodić, vrijednost ove knjige ogleda se u njenom kritičkom pristupanju identitetu Bošnjaka. Apsolutna viktimizacija Bošnjaka praćena matricom [...] *Mi (žrtve) smo nevini, uvijek smo u pravu, istina i pravda su na našoj strani. Mi smo Dobri, Vi ste Zli. To je uvijek bilo tako i uvijek će biti tako jer smo Mi bolji od Vas* onemogućuje realno i kritičko sagledavanje njihove sadašnjosti i prošlosti. Kritičko sagledavanje uloge pojedinaca (npr. reisul-uleme Mustafe ef. Cerića i njegovih postratnih poziva na uspostavu bošnjačke nacionalne države; Alije Izetbegovića i kadrovske politike podobnih, a ne sposobnih, koju je on promovirao, a koja je i do danas ostala aktuelna itd.) ali i institucija (Islamska zajednica, SDA itd.) koji su kod današnjih Bošnjaka uzdignuti u jednu metafizičku sferu koja je izvan mogućnosti kritičkog sagledavanja, čini nam se izuzetno značajnim. Bavljenje pitanjima koje većina stanovnika Bosne i Hercegovine i danas živi sigurno je poziv i čitateljima koji se ne bave naukom da posvete vrijeme iščitavanju ove knjige. Za nauku, knjiga je važna jer otvara niz pitanja koja do sada nisu razmatrana, te šalje poziv na dodatne napore kako bi ona bila u potpunosti sagledana, objašnjena i interpretirana ■

Nedžad Novalić